

УДК 94 : 911. 375 (477. 4)

Олена Прищеп

Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення

У статті з'ясовуються основні результати досліджень міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.) у вітчизняній історіографії в період незалежної України. Робиться висновок про домінування краєзнавчих підходів у їх висвітленні. Підкреслюються здобутки в дослідженні міст Волині. Наголошується на перспективах містознавчих студій, зокрема вивченні міського освітньо-культурного середовища.

Ключові слова: міста, Правобережна Україна, Російська імперія, напрями досліджень, освітньо-культурне середовище.

Постановка наукової проблеми та її значення. Місто як одне із мірил цивілізаційного поступу слугує індикатором розвитку сфер людського буття й на теренах сучасної України. Як і будь-де, на цьому клаптику земної кулі міста «без упину керують життям людей»¹, продукуючи та зосереджуючи головні соціальні структури суспільства, фактично обіймаючи всі складники життєдіяльності людини: місце проживання, зайнятості, відпочинку. Чи було так завжди в межах політичних кордонів сучасної України, де здавна проживали поруч з етнічними українцями представники інших етносів? Які чинники впливали на їхній розвій і яким чином самі міста трансформували (а можливо й гальмували) подальший розвиток цих земель? Відповідь на ці питання ось уже більше двох десятиріч існування незалежної України пробують дати вітчизняні дослідники.

Зауважимо, що міська проблематика у вітчизняній історіографії, попри її довготривалу другорядність, була присутня завжди. Продовжує вона займати окрему нішу й у сучасному українському історіописанні, пробиваючись на передові позиції наукового пошуку [47, с. 226].

Актуальність дослідження. Потрібно відзначити, як мало ще, а то й нічого ми не знаємо, як і чим жило місто в ту чи іншу історичну добу. У який спосіб організовувало своє повсякденне життя? Яке місце в ньому займала духовна (культурна) сфера життя? У розрізі сформульованої теми статті нас цікавить період входження українських земель до складу імператорської Росії. Оскільки до широкіх узагальнень урбанізаційних процесів в українських губерніях справа ще не дійшла, потрібні широкі й усебічні напрацювання з міської тематики в регіональному вимірі, які, на нашу думку, дають змогу в майбутньому скласти виразнішу картину поступу всього міського простору України.

Одним із таких історичних регіонів є Правобережжя. Як цілісна одиниця регіонального виміру воно почало формуватися ще в ранній модерний час (XVI–XVII ст.), а в період входження до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) офіційно йменувалося Південно-Західним краєм та обіймало територію трьох українських губерній: Київської, Подільської й Волинської. На карті сучасної України це територія переважно таких областей: Київської, Черкаської, Вінницької, Житомирської, Рівненської, Волинської, Хмельницької, частково Тернопільської та Одеської.

Міста Правобережжя в цей період пройшли складний шлях нарощування своєї ваги в житті суспільства, а разом із тим економічного й соціального потенціалу. Особливо це стосується другої половини XIX – початку XX ст., коли на українських землях як складових частин імперії Романових відбувалися важливі трансформації, викликані проведенням реформування всіх сторін її життя.

Мета статті – окреслення основних результатів досліджень міських поселень Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.) у роки незалежної України та перспектив їх подальшого вивчення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як відомо, у трьох губерніях Правобережної України впродовж XIX ст. нараховувалося 41 місто (три губернських, 33 повітових та п'ять заштатних) і 378 містечок. На початку XX ст. їх перелік поповнили ще два поселення – Здолбунів на Волині та Жмеринка на Поділлі, – отримавши статус

¹ Вислів Ф. Броделя стосовно середньовічних міст і ранньої модерної доби: Див. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. – Т. 1 : Структури повсякденності: можливе і неможливе / пер. з фр. Г. Філіпчук. – К. : Основи, 1995. – С. 413.

заштатних міст. Особливість Правобережжя склала чимала кількість приватновласницьких міст, статус яких залишався незмінним ще із середньовічних часів. До цієї групи належало вісім адміністративних міст: Рівне, Дубно, Острог, Заслав (Ізяслів), Старокостянтинів – Волинської, Ямпіль Подільської, Бердичів, Липовець – Київської губерній, а також більшість містечок (322) [46]. І хоча на початку ХХ ст. кількість міст зросла до 43, за чисельністю жителів міські поселення регіону залишалися переважно малими (до 10 тис. мешканців) або середніми (20–30 тис. населення). На цьому фоні, починаючи з другої половини ХІХ ст. контрастно виділявся Київ, який напередодні Першої світової війни нараховував майже 500 тис. осіб. Щодо решти міст, то на початку ХХ ст. рубіж сорока тисяч жителів перетнули два губернських міста (Кам'янець-Подільський, Житомир) та два повітових (Бердичів – Київської й Вінниця – Подільської губерній).

Зазначимо, що питома вага міського населення Правобережжя впродовж усього досліджуваного періоду залишалася доволі низькою. Навіть наприкінці ХІХ ст. цей показник не перевищував 10 % усього населення, що вважається найнижчим порогом урбанізованості – такого рівня чи ступеня розвитку міського життя, від якого можна очікувати «первісного рівня ефективності», що позначається на всіх сферах життя суспільства [5, с. 416].

Попри все, темпи урбанізації в Правобережній Україні мали тенденцію до поступового й неухильного зростання. Напрочуд динамічно відбувався урбанізаційний поступ Києва. Виконуючи функції центру однойменної губернії, у першій половині ХІХ ст. це місто мало вирізнялося поміж решти міських поселень і не претендувало на роль регіонального центру Правобережжя. Починаючи з другої половини ХІХ ст., Київ усе більше увиразнюється як локальна столиця Правобережжя із властивою лише йому специфікою міського життя, з одного боку, а з іншого – як провінційного міста відносно столичних центрів Російської імперії – Санкт-Петербурга й Москви. Регіональний статус цього міста, його потужна роль у соціально-економічному розвитку Правобережжя сприяли його вирізненню від решти губернських і повітових міст, не кажучи вже про містечка. Ураховуючи надзвичайно багатий історіографічний доробок досліджень Києва у зазначених хронологічних межах, його в нашій розвідці не розглядатимемо.

Сконцентруємо увагу на решті адміністративних міст – насамперед повітових, а також заштатних та частково містечках Правобережжя, які все ще мало досліджені. Стосовно останніх, то окремі з них (Біла Церква, Сміла – Київської, Немирів – Подільської, Славута – Волинської губерній та ряд інших) не поступались у своєму розвитку офіційно визнаним державою адміністративним центрам регіону. Як стверджує З. Шибєка, стосовно білоруських містечок, то поява залізничного сполучення в другій половині ХІХ ст. зробила їх ще більш інтенсивними трансформаторами економічного й культурного взаємообміну між містом і селом [59, с. 123]. Це стосується також низки містечок українських правобережних губерній.

Пристаюючи до історіографічного аналізу, зауважимо, що на сьогодні міський простір у хронологічних межах усього періоду перебування Правобережної України в складі Російської імперії ще не узагальнювався. Найбільшим досягненням продовжує залишатися ґрунтовне дисертаційне дослідження А. О. Гуменюка, яке з'явилося ще в 1992 р. й присвячене містам Правобережної України другої половини ХІХ ст. Розглядаючи міські поселення цього регіону, автор зосередив свою увагу насамперед на вивченні соціально-економічних, демографічних й етнічних аспектів розвитку міст. Продовжуючи розвивати погляди відомого російського дослідника В. П. Семенова-Тян-Шанського стосовно критеріїв оцінки міст пореформеної доби в царській Росії, А. О. Гуменюк розширив список населених пунктів трьох губерній Правобережжя, які, на його думу, можна було б уважати містами. До нього він відніс 99 населених пунктів, зокрема всі адміністративні міста – губернські, повітові та заштатні, а також 48 містечок, що мали вагоме торговельно-ремісничє значення [13].

Окремі проблеми життєдіяльності міського соціуму в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. на теренах трьох українських губерній Правобережжя А. О. Гуменюк продовжував розробляти й у 2000-х роках. Оперуючи насамперед даністю місту як осередку соціально-економічного життя, він поглиблено досліджував розвиток міської торгівлі наприкінці ХІХ ст., вплив транспортної системи на урбанізаційні процеси, роль міграційних факторів у формуванні міського населення [10; 11; 12; 14; 15].

Діяльність міського самоврядування трьох правобережних губерній другої половини ХІХ ст. досліджувала Т. О. Щерба [60]. У монографії про міську реформу 1870 р. в українських губерніях, донецький науковець В. П. Горбачов висвітлював специфіку її реалізації в правобережних губерніях [9].

Соціально-економічну діяльність органів самоврядування міст Волині та Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. розглянув у дисертаційному дослідженні А. В. Седляр [49].

Однак на сьогодні доводиться констатувати, що вивчення міських поселень Правобережної України впродовж останніх двох десятиріч локалізувалось усе ж таки між трьома мікрорегіонами – Волиню, Поділлям і, частково, Київщиною й передусім характеризувалося краєзнавчими підходами. У цьому руслі найбільш вивченою можна вважати міську історію Волині. Цьому сприяли численні наукові регіональні й усеукраїнські конференції, які упродовж останніх двох десятиріч проводились у Рівному (1993), Житомирі (1994, 2002, 2004), Новограді-Волинському (1995, 2007), Коростені (2002), Бердичеві (2005, 2007), Ковелі (2003), Володимирі-Волинському (1998, 2004, 2009), Луцьку (2007, 2009, 2010), Кременці (2009). Широке коло розглянутих на них питань насамперед у краєзнавчому й регіональному аспектах охоплювало проблеми міського самоврядування, культурно-освітні аспекти розвитку міст, стан міського господарства тощо. Тут, безперечно, велика заслуга обласних організацій (передусім Волинської й Житомирської) Національної спілки краєзнавців України в цілеспрямованій роботі з вивчення історії міст. Відзначимо, що в опублікованих збірниках тематичних конференцій багатьма дослідниками на широкий загальний виносилася й окремі питання міського життя Волинської губернії доби імперської Росії [2; 30; 34; 38; 48].

Незважаючи на те, що саме в Рівному ще в 1991 р. була започаткована серія краєзнавчих конференцій «Велика Волинь», рівненським дослідникам не вдалось організувати послідовну роботу над реалізацією цього проекту й розгорнути цілеспрямоване вивчення історії міст. Програма «Велика Волинь», розроблена Рівненським обласним відділенням Українського фонду культури, декларувала створення асоціації зацікавлених осіб та організацій із числа вже діючих на території України й в українській діаспорі, яка б координувала і дослідження, і популяризацію надбань матеріальної та духовної культури, сприяла збереженню пам'яток історичної Волині [51, с. 1]. Щодо концепції конференцій «Велика Волинь», то її й до сьогодні успішно реалізують насамперед на Житомирщині під егідою Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині та краєзнавці Волинської області. Так, із більш ніж 40 наукових краєзнавчих конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся», проведених за роки незалежної України Волинською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України під керівництвом відомого організатора краєзнавчого руху в Україні Г. В. Бондаренка, чотири були присвячені історії й культурі Володимира-Волинського, шість – Ковелю та Луцьку [4, с. 113–121].

Характеризуючи краєзнавчий аспект вивчення міст Волині XVIII – початку XX ст., варто зауважити, що в багатьох публікаціях їхнім авторам не вдалось позбавитись описовості, некритичного ставлення до низки джерел. Ситуацію на краще могло змінити активніше залучення до містознавчої тематики науковців, в арсеналі яких був ширший вибір сюжетів міського життя, концентрація уваги на проблемних питаннях життєдіяльності міст, напрацьований методологічний інструментарій. Приклад такого підходу продемонстровано ще на початку 90-х років. В опублікованих тезах доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність)», проведеної в Рівному 1993 р., вагомим виявився доробок у дослідженні волинських міст доби Російської імперії, зокрема розглянуто їх типологію, діяльність органів міського самоврядування Дубна й Рівного [28; 31; 32; 40; 44]. Щодо решти міст Правобережжя, то увагу дослідників привернула лише Вінниця [1; 37].

Як науковий прорив у вивченні повітового міста Луцька імператорської доби може трактуватись одночасна поява аж чотирьох публікацій у збірнику з його історії, випущеному 2007 р. Їхні автори розкривали діяльність міського управління Луцька кінця XVIII – середини XIX ст., його історико-культурний розвиток у XIX ст., історію відкриття Луцької чоловічої гімназії, аналізували документи міської управи як джерело до вивчення історії єврейської громади Луцька (друга половина XIX – початок XIX ст.) [22; 20; 2; 42].

Однак волинське містознавство, як загалом дослідження міст Правобережної України доби Російської імперії, потребує сьогодні глибоких теоретичних і джерелознавчих досліджень узагальнюючого характеру. Саме таким виступає плідний доробок з історії міських поселень Волині кінця XVIII – першої половини XIX ст. О. М. Карліної. У численних публікаціях авторка запропонувала типологію міських поселень Волині, проаналізувала динаміку чисельності міського населення, розглянула широке поле діяльності міських самоврядних структур [22; 23; 24; 25; 26]. А її стаття «Роля міст

в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми» стала засадничою в українському містознавстві. Без посилання на неї не обходиться жодне серйозне видання в галузі вітчизняної урбаністики [27].

Містам Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. присвячено дисертаційне монографічне дослідження О. Прищепи, опубліковане окремою монографією [45]. Щоб простежити темпи урбанізаційних процесів на Волині, у ній представлено спробу переосмислити доробок попередників, залучити нові джерельні матеріали. Це дало змогу зробити висновок про відчутне відставання поступу волинських міст, порівняно з іншими регіонами підросійської України. Головну увагу приділено соціальній та етнічній структурі міського населення, ролі соціально-економічних процесів пореформеної доби у формуванні центрів ділового життя на Волині. Акцентувалась увага на дієвості органів самоврядування в організації міського господарства, плануванні й забудові міст, а також на зусиллях громадських структур і підприємницького класу у формуванні соціального та культурного середовища міст. Зауважимо, що саме останнє питання висвітлювалося фрагментарно без урахування усього спектра складників міського культурного середовища.

На сьогодні плідних результатів насамперед у царині краєзнавства досягнуто й у вивченні міст Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Важливу організуючу роль у цьому процесі відіграє нарівні з Хмельницькою обласною організацією Національної спілки краєзнавців України Центр дослідження історії Поділля, який очолює знаний в Україні науковець Л. В. Баженов. Під егідою Центру проведено низку конференцій із міської проблематики Хмельницького (давнього Проскурова) [41; 39], Могилева-Подільського [16; 55], Меджибожа. Окремі статті публікувались у збірниках «Матеріалів Подільської історико-краєзнавчої конференції».

Постійно на шпальтах наукових збірників Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка оприлюднюються публікації з історії міст та містечок Поділля, а також Правобережжя імператорської доби. Більшість розглянутих у них проблем стосується демографічних, соціально-етнічних, конфесійних аспектів міського населення [17; 21; 29; 33]. Між тим у фаховому збірнику наукових праць «Освіта, наука і культура на Поділлі», на сторінках якого публікуються матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі», висвітлюється діяльність окремих навчальних закладів, розміщених у містах [19; 35; 36;], з'ясовуються особливості розвитку культури міст і містечок Правобережної України [56].

В останні роки плідно над тематикою міст Поділля працював С. М. Єсюнін, результатом чого стало захищене дисертаційне дослідження «Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний потенціал». Спираючись на реалізовану іншими дослідниками структуру міст Волині пореформеної доби, С. М. Єсюнін до характеристики міського простору Подільської губернії включив матеріали про вплив на розвиток міст військових гарнізонів та транспортної мережі, становлення соціальної інфраструктури з акцентом на культурно-освітньому середовищі міст, охороні здоров'я, принципах забудови міст, їхньому благоустрою та організації міського господарства [18].

Значну увагу дослідники приділяли вивченню міст Кам'янець-Подільського [43], Вінниці. Стосовно останнього, то в імператорську добу це подільське місто досить динамічно розвивалося й за темпами розвитку випереджало губернський центр. Суперництво повітової Вінниці з губернським центром Кам'янець-Подільським, як слушно стверджує С. Царенко, набуло відкритого характеру на рубежі XIX–XX ст. [57, с. 137]. Цьому сприяло більш вигідне розміщення Вінниці на перетині важливих сухопутних і залізничних шляхів. А виявлялося це й у випередженні темпів зростання міського населення, і у формуванні напрочуд активного торговельного й ремісничого сектору економіки, та й власне в архітектурних обрисах міста, яке прикрасило чимало нових громадських будівель, прибуткових будинків, храмів різних релігійних конфесій. Один із розділів історичного нариса про Вінницю під редакцією проф. А. М. Подолинного, який з'явився у 2007 р. у видавництві «Книга-Вега», знайомить саме із цим періодом міського життя [8].

На відміну від міст Волині та Поділля досліджень урбанізаційних процесів на матеріалах Київської губернії поки що бракує. Проводилося досить успішне вивчення лише окремих міст та містечок Київщини – Черкас, Умані, Канева, Білої Церкви. Крім уже традиційних напрямів містознавчих студій, як-от реформування міського самоврядування в містах Київської губернії [61; 62], дослідники в останні роки активно оприлюднюють свої доробки про освітню та культурну сфери

містян. Найбільш результативним у цьому плані є звернення до історії м. Черкаси. Виокремимо історичний нарис П. П. Соси та ін. про вулиці Черкас [52], нарис В. Б. Страшевича «Народний дім» із серії «Старі Черкаси» [54]. Імпонує вибором тематики повсякдення популярне видання Б. Юхна «Черкаські місторії» [63], яку, як на наш погляд, варто розробляти й у подальшому, однак на глибшій науковій джерельній базі.

Характеризуються переважно описовою формою й такі прояви повсякденного життя, як міські свята в науково-популярному виданні Є. А. Чернецького «Історія Білої Церкви. Події, постаті, життя» [58]. У колективній монографії «Місто Умань: історичні портрети, події, факти», присвяченій соціально-економічному, політичному та культурному розвитку цього міста від його заснування до початку XXI ст., розглядається перебування представників декабристського руху в цьому осередку життя [6].

Окреслюючи перспективи подальшого вивчення міських поселень, зазначимо, що містознавство на сьогодні, окрім історії, є предметом вивчення багатьох інших галузей знань: архітектури, соціології, культурології, психології тощо. Відома дослідниця теоретичних проблем регіональної історії в Україні Я. В. Верменич наголошує, що наукове осмислення складних процесів становлення міського способу життя обумовило потребу в появі окремого наукового напрямку – історичної урбаністики [7, с. 15]. Ця галузь соціогуманітарного знання на сьогодні одне із головних завдань убагацьчає в розгляді міста як соціокультурного феномену із притаманними йому соціальними та культурними функціями. У такому разі історичний фундамент знань про місто суттєво може доповнити поєднання історичного знання із соціологічним і культурологічним. У цьому ключі перспективним виглядає дослідження культурного середовища міст Правобережжя доби Російської імперії. Під останнім розуміють соціальний простір, у якому функціонує міська культура.

Академічний словник української мови (1970–1985) подає таке загальне визначення поняття «середовище»: сукупність людей, зв'язаних спільністю життєвих умов, занять, інтересів і т. ін. [50, с. 137]. У соціології міста – складовій частині соціології культури поняття «культурного середовища» трактується як «стійка структура буття людини в єдності речових та особистісних елементів, із якими взаємодіє певний соціальний суб'єкт, які є нішею для його соціально-культурного існування і, якщо не визначають спілкування з культурою, то істотно впливають на нього, на потреби діяльності, що пов'язана з освоєнням і створенням духовних та інших цінностей, на спосіб життя особистості і груп, до яких вона входить. Тому певне соціально-культурне середовище має свій профіль, спрямованість, характер, масштаб і різновид» [53, с. 101].

Предметно-речовими складниками культурного середовища, як вважають В. М. Піча та О. М. Семашко, виступає архітектурно й культурно освоєний простір із його неповторно-естетичною своєрідністю та атмосферою, який здатний впливати на дух (внутрішній світ) і соціальну спрямованість тих, хто до нього причетний. Водночас, на їхню думку, культурне середовище формують і ті соціальні інститути, метою яких є творення, збереження й поширення цінностей культури та самі ці цінності, пам'ятки культури тощо [53, с. 102]. І хоча вказані автори не уточнюють переліку самих соціальних інститутів (наводиться приклад лише бібліотек), до таких, безперечно, мають належати навчальні заклади, культурно-просвітницькі організації. Як комунікативний чинник культурного середовища важливе місце посідає поширення книги й періодичних видань.

Суб'єктами культурного середовища виступають самі містяни – чи то в ролі його творців, чи просто користувачів, об'єднані в різні соціальні групи етнічні, релігійні, а в період, який ми розглядаємо, – ще й станіві.

Головним компонентом, який формує культурне середовище, як на наш погляд, у міських осередках життя виступає школа. Уже сама її присутність у містах продукує культуру, складовою частиною якої завжди виступала освіта. У сучасній гуманітарній науці в культурі виділяють інтелектуальне (розумове) та духовне (моральне) начала. Міські школи в досліджуваній період виступали своєрідним фундаментом культурної складової життя міст із її інтелектуальним і духовним потенціалом, визначали потенційні можливості та напрями її поширення в міському соціумі й ширше – на весь регіон.

На нашу думку, саме навчальні заклади одними з перших долучилися до формування культурного простору міст, оскільки інших осередків культурного життя (за винятком хіба що тих, які були пов'язані з функціонуванням магнатських садіб в окремих міських поселеннях, храмів різних

релігійних конфесій тощо) на той час ще не існувало. У цьому зв'язку прийнятним може бути використання терміна «освітньо-культурне середовище». Адже на етапі формування соціального простору, у якому функціонує культура, духовно-інтелектуальне життя мешканців більшості міст Правобережної України зосереджувалося навколо освітніх закладів. Виступаючи основним соціокультурним елементом міського простору, школи впродовж досліджуваного періоду, окрім основного свого призначення – надання відповідного рівня знань (початкового чи то середнього) певній частині міського населення, – «приміряли» на себе роль ще й модератора культурного життя міст. При цьому школа одночасно виступала й у ролі культурно-просвітницької установи, і елементу культурно-інформаційної комунікації як засобу поширення знань через діяльність шкільної бібліотеки, власного книжкового магазину, організацію окремих форм культурного дозвілля учнів тощо.

Які перепони можуть чекати дослідників у вивченні міського освітньо-культурного середовища Правобережної України зазначеного періоду? Міське довкілля, у формуванні якого задіяні і держава, і громадські структури, а також приватні особи, постійно перебувало в динаміці. Потрібно враховувати, що міський соціум тут формувалася з різних етнічних, конфесійних, станових спільнот. Відтак кожен з етносів – чи то найбільш чисельна єврейська громада, чи то поляки, чи малочисельні українська або ж російська спільнота – дотримувалися власної культури. Освітньо-культурне середовище – це територія різних культурних взаємодій, конкуренції, а то й протистояння відмінних культурних традицій. Найбільш яскраво змагальний культурний процес проявився між польською й російською традиціями. Саме останню цілеспрямовано насаджувала імперія, не залишаючи шансів для розвитку міських осередків Правобережжя на українській національній основі.

Висновки й перспективи подальшого дослідження. Розгорнутий вище аналіз сучасного стану досліджень міст Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. у вітчизняній історіографії не претендує на повне охоплення проблеми, однак дає змогу конкретизувати авторський загал і визначити основні вектори наукового пошуку й подальші його пріоритети. Один із них – дослідження освітньо-культурного середовища, яке дасть змогу сфокусувати увагу науковців на місті дещо з іншої, соціокультурної, перспективи його поступу та пересвідчитись у тому, що міські осередки життя виступають центрами людської взаємодії у сфері не лише матеріального, а й духовного життя.

Джерела та література

1. Анохіна Л. С. Біля витоків вінницького трамваю / Л. С. Анохіна, А. К. Лисий // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність) : тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 231–233.
2. Білик В. До історії відкриття Луцької чоловічої прогімназії / В. Білик // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: традиції, люди : матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., Луцьк, 9–10 листоп. 2007 р. – Луцьк : [б. в.], 2007. – С. 78–81.
3. Блашкевич С. Е. Театрально-музичне життя Житомира наприкінці XIX – початку XX ст. / С. Е. Блашкевич, В. В. Дацун, В. В. Кондратюк // Житомирщина на зламі тисячоліть : наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир : М.А.К., 2000. – Т. 21. – С. 270–273.
4. Бондаренко Г. В. Волинській обласній організації Національної спілки краєзнавців України – 20 років / Г. В. Бондаренко // Краєзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 113–121.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : в 3 т. Т.1. Структури повсякденності : можливе і неможливе / Ф. Бродель ; пер. із фр. Г. Філіпчук. – К. : Основи, 1995. – 543 с.
6. Бушин М. І. Місто Умань : історичні портрети, події, факти / М. І. Бушин, О. І. Гуржій, А. Г. Палій. – Черкаси : Черкас. ЦНТЕІ, 2010. – 262 с.
7. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Я. В. Верменич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 306 с.
8. Вінниця : іст. нарис / голов. ред. проф. А. М. Подолинний. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – 304 с.
9. Горбачев В. П. Городская реформа 1870 года в Украине / В. П. Горбачев. – Донецк : Донецкий юрид. ин-т ЛГУВД, Междунар. асоц. историков права, 2008. – 320 с.
10. Гуменюк А. О. Вплив розвитку транспортної системи у Правобережній Україні на урбанізаційні процеси (60–90-ті рр. XIX ст.) / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т. 11. – С. 121–127.
11. Гуменюк А. О. Динаміка чисельності представників селянських станів у міському населенні Правобережної України (1861–1914) / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 14. – С. 218–223.

12. Гуменюк А. О. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60–90-х роках XIX ст. / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 189–194.
13. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / А. О. Гуменюк. – К., 1992. – 240 с.
14. Гуменюк А. О. Розвиток торгівлі в містах Правобережної України у 80–90-х рр. XIX ст. / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т. 4 (6). – С. 175–180.
15. Гуменюк А. О. Роль міграційних процесів у формуванні міського населення Правобережної України (1861–1914 рр.) / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 114–120.
16. Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція / Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Могилів-Подільський ; Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – 288 с.
17. Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. / С. М. Єсюнін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 15 : На пошану проф. Л. В. Баженова. – С. 391–397.
18. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України / С. М. Єсюнін. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 20 с.
19. Єсюнін С. М. Проскурівські реальне та комерційне училища / С. М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 6. – С. 273–279.
20. Жук О. Історико-культурний розвиток Луцька в XIX столітті / О. Жук // Минуле і сучасне Волині та Полісся : Луцька міська громада: традиції, люди : матеріали XXVI Волинської обл. наук. іст.-краєзн. конф., Луцьк, 9–10 листоп. 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 69–71.
21. Задорожнюк А. Б. Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення Подільської губернії та її вплив на ремісничі і промислове виробництво / А. Б. Задорожнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 15 : На пошану проф. Л. В. Баженова. – С. 340–351.
22. Карліна О. Мізоч як типове приватне містечко Волинської губернії наприкінці XVIII – в 50-х роках XIX ст. / О. Карліна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. записки Рівнен. держав. гуманіт. ун-ту. – Вип. 11. – Рівне, 2007. – С. 71–76.
23. Карліна О. Міське управління в Луцьку наприкінці XVIII – середині XIX ст. / О. Карліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся : Луцька міська громада : традиції, люди : матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., Луцьк, 9–10 листоп. 2007 р. / О. Карліна. – Луцьк, 2007. – С. 61–68.
24. Карліна О. Міське управління Олика в першій половині XIX ст. / О. Карліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України : наук. зб. – Вип. 18 : матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., 25 квіт. 2006 року, м. Луцьк – смт Олика ; Луцьк, 2006. – С. 68–74.
25. Карліна О. Місто Кременець у першій третині XIX ст. / О. Карліна // Волинські Афіни : зб. наук. пр. / за ред. С. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль : Богдан, 2006. – С. 11–22.
26. Карліна О. Повітові міста Волинської губернії: особливості міського управління 1795–1861 рр. / О. Карліна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. записки Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Вип. 17. – Рівне, 2009. – С. 50–54.
27. Карліна О. Роля міста в аграрному суспільстві : деякі аспекти проблеми / О. Карліна // На службі Клію : зб. на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ ; Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Львів, 2000. – С. 493–501.
28. Карліна О. Соціально-економічна характеристика волинських міст наприкінці XVIII ст. / О. Карліна // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність) : тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 123–125.
29. Комарницький О. Б. Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця XIX – початку XX ст.) / О. Б. Комарницький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 120–129.
30. Костриця М. Місто Старокостянтинів у кінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами газети «Волинь») / М. Костриця, Р. Кондратюк // Старокостянтинів і край у просторі часу : матеріали Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Велика Волинь». – Хмельницький ; Старокостянтинів ; Самчики, 1997. – С. 75–77.

31. Кругляк Б. А. Міста Волині – як торговельно-промислові осередки / Б. А. Кругляк // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність) : тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 114–116.
32. Кудь В. О. Повітові міста Волині як адміністративні центри (кінець XIX – поч. XX ст.) / В. О. Кудь // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність) : тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 142–143.
33. Кузема О. Л. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. Л. Кузема // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2004. – С. 73–81.
34. Ланчук Н. В. Спеціальні учбові заклади м. Житомира на початку XX століття / Н. В. Ланчук // Житомир в історії Волині і України : тези Всеукр. наук. краєзн. конф. – Житомир : ЖО СЖУ, 1994. – С. 42–43.
35. Лисий А. К. До історії Вінницького реального училища / А. К. Лисий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2006. – Т. 6. – С. 267–272.
36. Лисий А. К. З історії Вінницьких навчальних закладів (1901–1916) / А. К. Лисий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2010. – Т. 16. – С. 64–70.
37. Лисий А. К. З історії одного будинку / А. К. Лисий // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність) : тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 143–145.
38. Мариняко Н. І. З мистецького життя Житомира початку XX ст. / Н. І. Мариняко // Житомирщина на зламі тисячоліть : наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир : М.А.К., 2000. – Т. 21. – С. 273–275.
39. Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / ред. кол. Л. В. Баженов (голова), Ю. І. Блажевич (співголова), С. М. Єсюнін (співголова, відп. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – 646 с.
40. Мельничук Г. Дубнівське міське спрощене громадське управління та його діяльність / Г. Мельничук // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність) : тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 48–49.
41. Місто Хмельницький в контексті історії України : матеріали наук. конф., присвяченої встановленню дати 1431 рік датою найдавнішої згадки про м. Хмельницький в історичних документах / Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Т. 2. – Хмельницький ; Кам'янець-Подільський : Оіум, 2006. – 440 с.
42. Надольська В. Документи міської управи як джерело до вивчення історії єврейської громади Луцька (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. Надольська // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: традиції, люди : матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., Луцьк, 9–10 листоп. 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 72–74.
43. Островий В. М. Місто Кам'янець-Подільський 1909 р. очима галицьких просвітян / В. М. Островий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Т. 11. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 219–224.
44. Прищепа О. П. З історії діяльності міського самоуправління Рівного кінця XVIII – поч. XX ст. / О. П. Прищепа // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність) : тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 45–47.
45. Прищепа О. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Прищепа. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – 258 с.
46. Прищепа О. П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. П. Прищепа // Бердичів древній і вічно молодий : наук. зб. «Велика Волинь» : праці Житомирського наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині / голов. ред. М. Ю. Костиця. – Житомир : Косенко, 2005. – Т. 32. – С. 88–91.
47. Реснт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реснт // Укр. іст. журн. – 2007. – № 6. – С. 218–230.
48. Рижков В. Д. До питання про рівень життя житомирян наприкінці XIX ст. / В. Д. Рижков // Звягель древній і вічно молодий : тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 75–77.
49. Седляр А. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / А. Седляр. – К., 2009.
50. Словник української мови : в 11 т. / Академія наук Української РСР. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 9. – 916 с.
51. Смик О. І. Програма «Велика Волинь» / О. Смик // Велика Волинь : Минуле і сучасне : тези регіон. наук. конф. 14–16 листоп. 1991 р. – Рівне, 1991. – С. 1–3.
52. Соса П. П. Вулиці Черкас : іст. нарис / П. П. Соса, С. І. Кривенко, В. Б. Страшевич. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1997. – 138 с.
53. Соціологія культури : навч. посіб. // О. М. Семашко, В. П. Піча, О. І. Погорілий та ін. ; за ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – Київ : Каравела ; Львів : Новий світ–2000, 2002. – 334 с.

54. Страшевич В. Б. Народний дім : нарис з серії «Старі Черкаси» / В. Б. Страшевич. – Черкаси : [б. в.], 2001. – 16 с.
55. Третя Могилів-Подільська науково-красна конференція / відп. ред. Л. В. Баженов. – Могилів-Подільський ; Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – 428 с.
56. Філінюк А. Г. Особливості розвитку культури міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. / А. Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. –Т. 7. – С. 234–254.
57. Царенко С. Звезда Григория Артынова, первого Винницкого городского архитектора / С. Царенко, Е. Солейко. – Винница : Нова кн., 2012. – 320 с.
58. Чернецький Є. Історія Білої Церкви. Події, постаті, життя / Є. Чернецький. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2012. – 448 с.
59. Шыбека З. В. Гарадская цивілізація: Беларусь і свет : курс лекцій / З. Шыбека. – Вільня : ЕГУ, 2009. – 372 с.
60. Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00. 01 / Т. О. Щерба. – Донецьк : [б. в.], 2001. – 19 с.
61. Щерба Т. О. Введення Міського положення 1870 р. в містах Київської губернії / Т. О. Щерба // Другі Яковлівські читання : матеріали наук. конф. – Черкаси : [б. в.], 2002. – С. 30–39.
62. Щерба Т. О. Введення Міського положення 1870 р. в м. Черкаси Київської губернії / Т. О. Щерба // Яковлівські читання : матеріали наук. конф., присвячені пам'яті Андрія Яковліва (1872–1955). – Черкаси : [б. в.], 2000. – С. 54–59.
63. Юхно Б. Черкаські місторії. Мандрівка у часі від Соснівки до Кривалівки / Б. Юхно. – Черкаси : Брама-Україна, 2011. – 264 с.

Прищепя Елена. Города Правобережной Украины конца XVIII – начала XX в.: современное состояние исследований и перспективы изучения. В статье рассматриваются основные результаты исследований городов Правобережной Украины (конец XVIII – начало XX в.) в украинской историографии, которые проводились в период независимой Украины. Констатируется, что украинские исследователи, как и в предыдущий, советский, период, продолжали сосредотачивать внимание на изучении экономических, демографических, этнических аспектов развития городов Правобережья, а также деятельности городского самоуправления. Делается вывод о доминировании краеведческих подходов в их изучении. Подчеркиваются достижения в исследовании городов Волыни. Акцентируется внимание на перспективах градоведческих студий, в частности, на изучении образовательно-культурной среды. Она воспринимается как пространство духовного взаимодействия всего городского социума, при этом не лишено конкуренции, а то и противостояния различных культурных традиций. Как основной компонент образовательно-культурной среды предлагается рассматривать учебные заведения. Именно в этом сегменте городской культурной среды наиболее ярко проявлялось противостояние между польской и российской традицией.

Ключевые слова: города, Правобережная Украина, Российская империя, пути исследования, образовательно-культурная среда.

Pryshchepa Olena. The Towns of the Right-Bank Ukraine at the End of the 18th – the Beginning of the 20th cc.: Current State of Research and Perspectives for Further Investigations. The article examines the main findings of research on town settlements of the Right-Bank Ukraine (the end of the 18th – the beginning of the 20th c.) undertaken during the times of independent Ukraine. The article reports that Ukrainian researchers, similarly to the previous, i. e. soviet, period, continued focusing on researching of economic, demographical, ethnical aspects of towns development of the Right-Bank Ukraine as well as of activities of town self-governance. The conclusion is drawn about the domination of local lore approaches in the analysis of towns. Results of the research on Volyn towns are highlighted. The emphasis is made on the perspective of urban studies, in particular of educational-cultural environment of the towns. This environment is viewed as the space of spiritual interconnections within the entire town social structure, which is at the same time not free from competition and even confrontation between different cultural traditions. Educational establishments are proposed to be considered as the main component of this environment. It is in this segment of town environment that the confrontation between Polish and Russian tradition was most apparent.

Key words: towns, Right-Bank Ukraine, Russian Empire, research directions, educational-cultural environment.

Стаття надійшла до редколегії
20.06.2013 р.